

μικροφιλολογικά

περιοδική έκδοση * τεύχος 26 * φθινόπωρο 2009

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Μαρία Τόμπρου, Ο Δημήτριος Βερναρδάκης και η μπαλλάντα [3] ~ **Σωτήρης Τσέλικας**, Σατιρικά δίστιχα με αφορμή τη διαμάχη Ροΐδη - Βλάχου [8] ~ **Κυριάκος Ιωάννου**, Η Κύπρις του Γ.Σ. Φραγκούδη ως πηγή ποιημάτων του Βασίλη Μιχαηλίδη [14] ~ **Μιχάλης Κτίστης**, Μαρτυρίες για τον Βασίλη Μιχαηλίδη (II) [19] ~ **Μιχάλης Μπακογιάννης**, Η ρωσική λογοτεχνία στην Ελλάδα: Βιβλιογραφικές προσθήκες [20] ~ **Σάββας Παύλου**, Η Φόνισσα στην Ασία [23] ~ **Λάμπρος Βαρελάς**, Μικρά ξενοπουλικά [24] ~ **Γιώργος Αράγης**, «Νεορομαντικοί και νεοσυμβολιστές»... [30] ~ **Κώστας Στεργιόπουλος**, Για τη Νεορομαντική και Νεοσυμβολιστική Σχολή [34] ~ **Λευτέρης Παπαλεοντίου**, Μετασυμβολισμός και μετασυμβολιστές [35] ~ **Χρήστος Τουμανίδης**, Η ελληνική εκδοχή του χαϊκού. Μια σύντομη επισκόπηση [40] ~ **Σωτήρης Σαράκης**, Ποιητές και ποιηταί [45] ~ **Αλέξης Ζήρας**, Ο Νίκος Εγγονόπουλος, η ζόρικη ελληνική επαρχία και ο ζαχαροπλάστης-ποιητής [46] ~ **Γιώργος Κεχαγιόγλου**, Απ' τον Ευφράτη στην πάλαι ποτέ λίμνη των Γιαντισών και στο θεσσαλονικιώτικο τέλμα: περιδιάβαση σε μεγαλομανείς, μικρομέγαλους και μικρά παιδιά από τον Σείριο [50] ~ **Θεοδόσης Πυλαρινός**, Ειδοποίηση του Ανδρέα Χόρβατ προς φίλους και γνωστούς [54] ~ **Κώστας Βασιλείου**, Κυπριακά συμφραζόμενα [57] ~ **Χρήστος Δάλκος**, Μικρή συμβολή στην «καυκική» φιλολογία [59] ~ **Ν.Δ. Τριανταφυλλόπουλος**, Συμπλήρωμα και όχι «Νέα έκδοση συμπληρωμένη» [61]. Μικρή ονοματολογική συμβολή [63] ~ **Maurizio de Rosa**, Μεταφραστικά ελληνο-ιταλικά [63] ~ **Μ-Φ**, Διορθώσεις, προσθήκες και μικρά φιλολογικά [65]

«Νεορομαντικοί καί νεοσυμβολιστές»...

Δέν γνωρίζω ποιός χρησιμοποίησε πρῶτος αὐτούς τούς ὄρους γιά νά προσδιορίσει τόν προσανατολισμό καί τό ποιητικό περιεχόμενο τῶν ποιητῶν τοῦ 1920. Δέν γνωρίζω ἐπίσης ἄν προηγήθηκε ἢ ἀκολούθησε κάποια ἐργασία ἡ ὁποία τεκμηρίωνε τήν ἐγκυρότητα αὐτῆς τῆς χρήσης.

Τό 1921, ὁ Τέλλος Ἄγρας, στό περιοδικό *Μοῦσα*, εἶχε γράψει, μεταξύ ἄλλων, τά ἀκόλουθα: «Στή σύγχρονη φιλολογία συχνά γίνεται χρήση τῶν

ὄρων νεοκλασικισμός και νεορομαντισμός· μέ τήν ἔννοια νεοκλασικισμός χαρακτηρίζομε τήν τάση ἐκείνη, πού ἐπιδιώκει τό κυριώτερο (ἀπ' ὅσα εἶναι γνωστά και αἰσθητά γιά τή σύγχρονη ψυχή) γνώρισμα τῶν ἀρχαίων ἔργων: τήν πλαστική σύλληψη τῶν ἐννοιῶν, και ὅ,τι ἄλλο αὐτή περιέχει: σαφήνεια, καθαρότητα, διαύγεια κ.τλ. Παράλληλα, μέ τόν ὄρο νεορομαντισμός χαρακτηρίζομε τό δεύτερο στάδιο τοῦ ρωμαντισμοῦ, πού ἀντιπροσωπεύουν τά *Poemes Saturniens* τοῦ Βερλαίν: Πνευματικός και ἀληθινά ποιητικός ρωμαντισμός, ρωμαντισμός ἀπό συνείδησι και ὄχι ἀπό ἐκτέλεσι, ρωμαντισμός λεπτός, πού κυνηγᾷ τίς μυστικές ἀποχρώσεις και τήν σκιά τῆς ὀπτασίας. Ὁ Βερλαίν ἔκανε ἓνα καλό φιλτράρισμα ἔστην ποίησι τοῦ Hugo, ὁ ρωμαντισμός του ἦταν εἰλικρινής, ὄχι βιασμένος, ὄχι ἐπιφανειακός και λεκτικός, ὁ Hugo εἶναι φλύαρος, ὁ Verlaine λακωνικός, ὁ Hugo εἶναι στομφώδης και ἐπίσημος, ὁ Verlaine χαμηλόφωνος και λιπόθυμος, ἡ μουσική τοῦ Hugo εἶναι δόριος ρυθμός, ἡ μουσική τοῦ Verlaine εἶναι λυδική ἀρμονία, μαλακεία και ἀποπνευματωμένη, ἐξατμιζόμενη πάνω ἔστα χεῖλη. Κι ὅλη αὐτή ἡ λεπτή και εὔθραστη ποίηση κατεβαίνει ὅμως ἔστο ἀληθινό βάθος τῆς σύγχρονης ψυχῆς, οἱ ἀποσιωπήσεις της ὑποβάλλουν ὅσα ποτέ δέν κατώρθωσε νά ὑποβάλη ὁ φόρτος ἑνός ὑποδειγματικοῦ ρωμαντικοῦ». ¹ Σημειῶνω γιά τήν ὥρα ὅτι ὁ Ἄγρας μιλάει γιά νεοκλασικισμό και νεορομαντισμό στά γαλλικά γράμματα και ὅτι τό νεορομαντισμό τόν συνδέει μέ ὀρισμένο ἔργο τοῦ Βερλαίν. Δέν μιλάει ὅμως γιά νεοσυμβολισμό.

Τό 1960 δημοσιεύτηκε στό περιοδικό *Νέα Πορεία* τῆς Θεσσαλονίκης ἓνα κείμενο τοῦ Κώστα Στεργιόπουλου μέ τίτλο «Ἡ ἀθηναϊκή νεορομαντική σχολή τοῦ μεσοπολέμου. (Ἡ ἐποχή, τά χαρακτηριστικά, οἱ ἐκπρόσωποι)». ² Τίς θέσεις πού προβάλλει σ' αὐτό τό ἄρθρο ὁ Στεργιόπουλος θά τίς ἐπαναλάβει σχεδόν αὐτολεξεί στήν εἰσαγωγή τῆς ἀνθολογίας του *Ἡ ἀνανεωμένη παράδοση* ³ και σέ ἄλλα κείμενά του. Μέ τή διαφορά ὅτι προσθέτει ἔκτοτε και τόν ὄρο νεοσυμβολιστική (σχολή). «Ἰδιαίτερα στήν περιοχή τῆς ποίησης,» παρατηρεῖ ὁ Στεργιόπουλος στή *Νέα Πορεία*, «πού ἀποκλειστικά μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, ἡ ἀλλαγὴ τούτη και σημαντικά ἔργα πρόσθεσε, ἀλλά και ἔμελλε νά γίνει ἡ ἀπαρχή γιά ὅλες τίς μελλοντικές ἐξελίξεις. Τότε ἀκριβῶς, ἐκεῖ γύρω στά 1915 και στά 1920, κάνει τήν ἐμφάνισή της μία πλειάδα ποιητῶν, μέ διαφορά μᾶς περίπου δεκαετίας ἀναμεταξύ τους, πού μέ τή λεπταισθησία τους και τήν ἐκλεκτικότητά τους φέρνουν ἓναν ἐντελῶς νέο κ' ἄγνωστο, ἴσαμε τήν ὥρα, τόνο, και δίνουν μίαν ἀποφασιστική στροφή στήν ποιητική παράδοση. Ὁ Κώστας Οὐράνης, ὁ Ναπολέων Λαπαθιώτης, ὁ Κ.Γ. Καρυωτάκης, ὁ Τέλλος Ἄγρας, ὁ Μῆτσος Παπανικολάου ἀποτελοῦν τούς κύριους ἐκπρόσωπους τῆς πλειάδας...». Ὁ Στεργιόπουλος μιλάει γιά τούς ποιητές τοῦ 1920, πού, κατά τή γνώμη του, παρουσιάζουν γνωρίσματα ἰδιαίτερης «σχολῆς». Εὔκολα συνάγει κανεῖς ἀπό τό κείμενό του ὅτι δέν ἀναφέρεται στό περιεχόμενο και στήν ἐγκυρότητα τῶν ὄρων «Νεορομαντικοί» ποιητές, ὑπονοώντας ἢ προϋποθέτοντας ὅτι τό ζήτημα αὐτό εἶναι

λυμένο. Στεγάζει δηλαδή τό κείμενό του μέ τό συγκεκριμένο ὄρο, ἀλλά δέν συζητάει τό περιεχόμενο τοῦ ὄρου καθαυτό, τήν εἰδική δηλαδή σχέση του μέ τούς ποιητές τοῦ '20. Ἴσως γιατί ἔχει ὑπόψη του κάποια προηγούμενη ἐργασία στήν ὁποία τά ζητήματα αὐτά ἔχουν μελετηθεῖ καί διευκρινιστεῖ.

Ὅπως σημείωσα παραπάνω, στήν ἀνθολογία *Ἡ ἀνανεωμένη παράδοση*, ἀναφερόμενος ὁ Στεργιόπουλος, εἴκοσι χρόνια ἀργότερα, στούς ποιητές τοῦ '20, τούς στεγάζει κάτω ἀπό τόν τίτλο: «*Ἡ νεορομαντική καί νεοσυμβολιστική σχολή*». Προσθέτοντας ἔτσι στόν ὄρο «νεορομαντική» καί τόν ὄρο «νεοσυμβολιστική», χωρίς πάλι νά δίνει πληροφορίες γιά τό περιεχόμενο τοῦ δευτέρου ὄρου καί τήν εἰδική του σχέση μέ τό ἔργο τῶν ἀνθολογούμενων ποιητῶν. Προσωπικά, τό εἶπα ἤδη, ἀγνοῶ τήν προέλευση, τόσο τοῦ ὄρου «νεορομαντισμός», ὅσο καί τοῦ «νεοσυμβολισμός». Ὁ Στεργιόπουλος ἔχει καταγίνει μεγάλο διάστημα καί μέ ζήλο μέ τούς ποιητές τοῦ '20 καί ἀσφαλῶς δέν μιλάει χωρίς δεδομένα. Δέν γνωρίζω ὅμως καμιά ἐργασία στήν ὁποία νά ἀναλύεται καθαυτό τό περιεχόμενο τῶν παραπάνω ὄρων, ὅπως τό κάνει π.χ. ὁ Ἄγρας στο ἀπόσπασμα πού παράθεσα παραπάνω, ἴσως ὅμως ὑπάρχει τέτοια ἐργασία καί μοῦ διαφεύγει. Ὅπως καί νά 'ναι, πέρα ἀπό τό τί ἔχει εἰπωθεῖ σχετικά, ὑπάρχει τό περιθώριο νά δεῖ κανεῖς αὐτούς τούς ὄρους ἀπό τήν ἀρχή, ἀνεξάρτητα ἀπό τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο χησιμοποιήθηκαν ὡς τώρα.

α) «Νεορομαντισμός». Ἀναφορικά μέ τό ρομαντισμό, θά πρέπει νά γίνεται πάντα διάκριση ἀνάμεσα στό ρομαντισμό ὡς ξεχωριστό κίνημα καί στό ρομαντισμό π.χ. τοῦ Ὀμήρου, πού εἶναι μέσα στή φύση τῆς ποίησης. Στήν περίπτωση πού συζητῶ τίθεται ζήτημα ρομαντικῆς σχολῆς καί μάλιστα νεορομαντικῆς. Τό κατά πόσο ὡστόσο οἱ ποιητές τοῦ '20 ἀνήκουν στή ρομαντική σχολή ἢ στό ρομαντικό κίνημα καί κατά πόσο παρουσιάζουν ἀπλῶς ρομαντικά στοιχεῖα, τά ὁποία συνιστοῦν κοινό παρονομαστή τῆς ποίησης γενικά, εἶναι κάτι πού χρειάζεται ξεχωριστή μελέτη.⁴ Ἀπό τ' ἄλλο μέρος, ὅταν μιλοῦμε γιά νεορομαντισμό, τό βάρος τῆς συζήτησης πέφτει στό πρῶτο συνθετικό τῆς λέξης: στό συνθετικό «νέο». Ἔχουμε δηλαδή παλιό ρομαντισμό καί νέο ρομαντισμό. Ποῦ βρίσκεται τό νέο στούς ποιητές τοῦ '20; Γιά νά ἰσχύει ἐδῶ αὐτό τό «νέο», θά πρέπει νά κατατάξουμε, γιά παράδειγμα, τόν Πορφύρα στόν παλιό ρομαντισμό, καί τόν Οὐράνη στόν νέο ρομαντισμό. Προσωπικά δυσκολεύομαι νά κατανοήσω αὐτή τή διάκριση. Ὅτι δηλαδή μέχρι τούς μεταπαλαμικούς ποιητές ἔχουμε παλιά ρομαντική σχολή, ἐνῶ μέ τούς ποιητές τοῦ '20 ἔχουμε νέα ρομαντική σχολή – καί ὁ ὄρος «σχολή» ἐδῶ μοῦ φαίνεται παρατραβηγμένος. Ἄν ἀκολουθήσουμε τή σκέψη τοῦ Ἄγρα, πού παράθεσα στήν ἀρχή, ἀλλοῦ θά μπορούσε νά γίνει μιά σχετική διάκριση: ἀνάμεσα στόν Παλαμᾶ, ἀντί γιά τόν Οὐγκώ, καί στό Χατζόπουλο ἢ τό Μαλακάση, ἀντί γιά τό Βερλαῖν. Σέ καμιά περίπτωση πάντως δέν θά μπορούσε νά γίνει ἀνάμεσα στόν Παλαμᾶ καί στόν Καρυωτάκη. Ἀλλά καί ἀνάμεσα στόν Παλαμᾶ καί στό Χατζόπουλο ἢ Μαλακάση, ἢ ἀναλογική, κατά Ἄγρα, διάκριση μοιάζει ἀρκετά μηχανιστική. Δέν εἶναι εὐκόλο νά ἐφαρμόζουμε ἀβίαστα τά γαλλικά ποιητικά δεδομένα πάνω στά νεοελληνικά.

β) «Νεοσυμβολισμός». Εισηγητής του συμβολισμού στην Ελλάδα υπήρξε ο Κωσταντίνος Χατζόπουλος (1898), αλλά τό κίνημα πραγματώθηκε ώριμότερα στό έργο του Λάμπρου Πορφύρα. Τώρα ανάμεσα στόν Πορφύρα καί στους ποιητές του '20 έχουμε συμβολιστική διαφοροποίηση; Πού βρίσκεται αυτή ή διαφοροποίηση μέσα στό έργο τών ποιητών; Όσο τουλάχιστο έχω μελετήσει τό έργο τών ποιητών του '20, σέ σχέση μ' εκείνο του Πορφύρα καί γενικότερα τών μεταπαλαμικών ποιητών, ή μόνη διαφορά πού διαπιστώνω είναι τούτη. Οί ποιητές του '20 υίοθετούν τόν συμβολιστικό προσανατολισμό τών προγενέστερων στό ξεκίνημά τους. Γιατί μετά από τό πρώτο στάδιο του έργου τους, οί ποιητές του '20 εισάγουν στό λόγο τους «τήν ειλικρίνεια του βιώματος καί του άπτοϋ γεγονότος», κι ή ποίηση «άρχίζει νά βγαίνει από τά πράγματα» (ή υπογράμμιση στό κείμενο).⁵ Κι αυτό θά πεί ότι μετά τό πρώτο στάδιο του έργου τους, οί ποιητές του '20 κάνουν στροφή πρός τή ρεαλιστική έκφραση. Γίνεται έπομένως φανερό ότι πολύ δύσκολα θά χαρακτηρίζε κανείς τό κυρίως έργο τών ποιητών του '20 συμβολιστικό, καθώς εισάγονται πιά σ' αυτό τό «άπτό γεγονός» καί «τά πράγματα», δηλαδή ό πραγματισμός. Πάνω σ' αυτά θά μπορούσε νά προσθέσει κανείς ότι καί τό θέμα επανέρχεται στην ποίησή τους καί ή όνομαστική αναφορά στά άντικείμενα καί ή συγκεκριμένη σχέση τους μέ τήν έποχή καί τό περιβάλλον τους. Άν όμως δύσκολα μπορεί κανείς να χαρακτηρίσει τούς ποιητές αυτούς συμβολιστές, ακόμα πιά δύσκολα μπορεί νά τούς χαρακτηρίσει νεοσυμβολιστές.

Μιλώντας γενικότερα θά έλεγα πώς οί όροι «νεορομαντικοί καί νεοσυμβολιστικοί» ποιητές του '20 είναι τόσο συζητήσιμοι ώστε νά χρειάζεται νά ξανακοιταχτούν. Λέγεται για τά έγχειρίδια ότι διαιωνίζουν τά λάθη του παρελθόντος, τά λάθη πού έγιναν κάποτε κι έπειτα επαναλαμβάνονται άκριτα. Φοβάμαι ότι κάτι ανάλογο ισχύει σήμερα καί μέ τούς παραπάνω όρους.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Άλέξανδρος Άργυρίου, *Ίστορία τής Έλληνικής Λογοτεχνίας*, τόμος Α', Καστανιώτης, Άθήνα 2001, σ. 41.
2. Κώστας Στεργιόπουλος, «Ή άθηναιική νεορομαντική σχολή του μεσοπολέμου. (Ή έποχή, τά χαρακτηριστικά, οί εκπρόσωποι)», *Νέα Πορεία*, 61 (Μάρτ. 1960) 68-72.
3. Ή Έλληνική Ποίηση. Ή άνανεωμένη παράδοση, άνθολογία-γραμματολογία, έπιμ. Κώστας Στεργιόπουλος, τόμος τρίτος, Σοκόλης, Άθήνα 1980.
4. Ό Γιώργος Θεοτοκάς αναφέρει τή γνώμη του Καβάφη (1932) για τούς «ποιητάς τών Άθηνών», τούς όποιους χαρακτήρισε «ρωμαντικούς». «Δέν είπαμε πολλά», γράφει ό Θεοτοκάς, «Λίγες φράσεις. Ό Καβάφης, μέ τρόπο καί πολύ άόριστα, έφερε τήν κουβέντα σ' αυτούς πού όνόμαζε "ποιητάς τών Άθηνών"» έννοοϋσε τούς καθερωμένους, τούς φημισμένους κι όχι ειδικά τούτον ή εκείνον, αλλά τό σύνολο πού άποτελοϋσαν. Κι όταν έγώ παρατήρησα ότι, ανάμεσα σ' αυτούς τούς ποιητές, υπάρχουν καλοί καί κακοί, έσκυψε πρός έμένα πολύ έμπιστευτικά, μέ πολλή σοβαρότητα καί προφύλαξη, σάν νά μου έλεγε ένα μεγάλο μυστικό πού είναι δυσάρεστο κι ίσως επικίνδυνο νά τό επαναλαμβάνει κανείς, καί μουρμούρισε: - Εί- ναι ρωμαντικοί! Ρωμαντικοί! Ρωμαντικοί!» (Γιώργος Θεοτοκάς, *Πνευματική πορεία*, Φέξης, Άθήνα 1961, σ. 245-246).

Ποιοί Ἀθηναῖοι ποιητές ἦταν τίς δύο πρώτες δεκαετίες τοῦ 20^{οῦ} αἰώνα «καθιερωμένοι καί φημισμένοι»; Ὅχι βέβαια οἱ ποιητές τοῦ '20, πού καλά καλά δέν εἶχαν ὀλοκληρώσει τό ἔργο τους. Σέ επίπεδο δημόσιας ἐπιφάνειας κυριαρχοῦσε τότε ὁ Παλαμάς μέ τήν παρέα του, Δροσίνης, Πολέμης, Στρατήγης, κ.λπ. Πολύ λιγότερο ἦταν «καθιερωμένοι καί φημισμένοι» οἱ μεταπαλαμικοί ποιητές, μεταξύ τῶν ὁποίων προεῖχε περισσότερο τό ὄνομα τοῦ Μαλακάση καί τοῦ Γρυπάρη. Ὁ Καβάφης εἶχε προηγούμενα μέ τούς «ρωμαντικούς» «ποιητάς τῶν Ἀθηνῶν», ἀλλά δέν τά εἶχε μέ τούς ποιητές τοῦ '20, πού ἔβλεπαν μέ θετικό μάτι τή δουλειά του. Ἄλλωστε δέν πρέπει νά παίρνουμε τοῖς μετρητοῖς τή γνώμη τοῦ Καβάφη, γιατί, ποιητής ὁ ἴδιος, ἦταν φυσικό νά βλέπει ἀπό τή δική του, ὑποκειμενική, ὀπτική γωνία τά πράγματα.

5. Κώστας Στεργιόπουλος, *Νέα Πορεία*, ὅ.π., σ. 69,70.

Γιῶργος Ἀράγης